

Марія Ярмоленко

ЕТНОСОЦІОКУЛЬТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ НА УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКО-БІЛОРУСЬКОМУ ПОГРАНИЧЧІ У 40-І РОКИ ХХ СТ.

Вітчизняна етнополітологія, зокрема і такий її напрям як етноконфліктологія, повинні досліджувати не лише перебіг міжетнічних протиріч у ході еволюційного/революційного розвитку суспільства, але й передбачати вірогідність їхнього переростання у міжетнічні конфлікти. Власне науковці мали би на базі узагальнень пропонувати владі й політикам рекомендації щодо запобігання останнім¹. Актуальність вказаного підтверджують гострі дискусії в Україні та Польщі щодо міжетнічного протистояння напередодні та в період Другої світової війни на Лемківщині, Надсянні, Холмщині, Підляшші. Особливо наполегливим є тиск польських комбатантських (кресовяцьких) товариств Вроцлава, Перемишля та інших міст, зумовлений намаганням отримати певний «психологічний реванш» за втрату «східних кресів» («польських кресів», «Східної Малопольщі») і масові депортації поляків з Галичини і Волині наприкінці війни та перші післявоєнні роки. Ця обставина змушує й більшість польських істориків розглядати події винятково з польської «рації стану», нехтуючи позицію українців. Своєю чергою, деякі українські політики і науковці також керуються власною (етноцентричною) «рацією стану», яку виводять виключно з інтересів українського визвольного руху, що в складних обставинах воєнного лихоліття був змушений знаходити «вузьку стежку» реалізації стратегії і тактики праворадикалів — ОУН і УПА². Позатим і українським і польським дослідникам слід пам'ятати думку відомого польського політика і публіциста Яцека Куроня про те, що не можна вихоплювати будь-яку історичну подію з історичного контексту, оскільки таким чином створюється і фальшується вся картина польсько-українських взаємин³.

Неоднозначне ставлення українського соціуму до однозначного трактування проблеми виявила виставка «Волинська різанина: польські та єврейські жертви ОУН-УПА», яку організували громадсько-політичні діячі у Києві (Український дім) у квітні 2010 р. На жаль, на вказаній імпрезі не було показано, а фактично проігноровано треті сили (німецьку і радянську сторони), які відіграли чималу роль у роздмухуванні польсько-українського військово-політичного протистояння⁴.

Як відомо, становище українського і польського народів напередодні вибуху Другої світової війни було неоднаковим. Поляки з 1918 р. мали визнану світом національну державу — Другу Річ Посполиту, реальним репрезентантом якої в роки гітлерівської окупації більшість з них вважали еміграційний уряд В.Сікорського у Лондоні й підвладні йому збройні формування, насамперед Армію крайову⁵. Натомість розчленована Україна, яка опинилася в епіцентрі бойових дій різних супротивних армій, залишалася не суб'єктом, а об'єктом історії. За володіння українськими землями змагалися, крім СРСР і Німеччини, а також Угорщина, Румунія, Польща, які володіли частиною цих теренів до Другої світової війни⁶.

Зрозуміло, що західні українці з образою згадували повоєнні переслідування польської влади і політикуму. Як відомо, в межах відродженої Польщі опинилося 5–5,5 млн українців, яких влада не толерувала. Бельведер не виконав зобов'язань перед Антантою, яка підтримала приєднання Польщею західноукраїнських земель, а також ухвал Ризького мирного договору 1921 р. з радянськими Росією та Україною щодо задоволення національно-культурних прав українців⁷. У 20-і рр. влада розпочала наступ на Православну церкву на Холмщині під прикриттям нібито усунення наслідків неправомірної ліквідації 1875 р. унії (Холмської греко-католицької єпархії) російською адміністрацією. Власне у міжвоєнний період Православна церква вже не проводила політики русифікації, а відстоювала духовні запити українців і білорусів. Чи не тому з 389 православних храмів, що діяли на Холмщині у 1914 р., залишився лише 51; 149 церков переобладнано на римо-католицькі костели, 111 замкнено, 79 знищено. Найбільше сплюндровано святинь у 1938 р. Православним священикам, які залишилися, заборонили правити українською мовою Служби Божі. Монастирські землі й ліси передали міністерству лісів і державних маєтків Польщі. На захист більше 250 тис. православних холмщаків виступили провідники Автокефальної православної і Греко-католицької церков. Зазнали переслідувань й просвітяни місцевих «Рідних Хат», окремі діячі Компартії Західної України і Компартії Західної Білорусії. В сільське господарство активно впроваджувалося польське осадництво. Фактично влада впроваджувала програму денационалізації всіх складових суспільно-політичних і соціально-економічного життя⁸.

Зауважимо, що українське підпілля на Холмщині та Підляшші, на відміну від Надсяння, було нечисленним. Перші боївки

української самооборони виникли на початку 1943 р. Зокрема, у травні того ж року польським акціям проти місцевого населення протидіяла боївка «Карпа» (П.Пилипчика, загинув 21 грудня 1944 р.). Дещо пізніше з Волині прибув підвідділ УПА «Ягоди» (М.Лукашевича), який складався з утікачів з Холмщини. Обидві ці структури об'єднано в сотню під командою «Ягоди», яка відійшла для подальшого вишколу і поповнення на Волинь. Там командування УПА-Північ її назвало I Хомською сотнею УПА. У квітні 1944 р. сотня вступила у бій проти німецької панцерної дивізії під с. Набруж. У 1944–1945 рр. повстанські відділи регіону були об'єднані в Тактичний відтинок УПА 28-й «Данилів», який підпорядковувався Воєнній окрузі УПА 6 «Сян» у Закерзонському краї (командир В.Левкович, нині мешкає у Львові)⁹.

На поліетнічному Підляшші, де проживало немало білорусів і навіть литовців, підпільна структура ОУН і УПА була дуже слабою. У 1944–1946 рр. там діяли нечисленні підпільні структури надрайону ОУН «Левада» (три райони на Володавщині й один у повіті Біла Підляська), що спершу підпорядковувалася Крайовому Проводу ОУН Волині, а з кінця 1944 р. III Холмсько-Підляській окрузі ОУН Закерзонського краю¹⁰. Це пояснювалося низькою національною свідомістю підляшуків, серед яких було багато т. зв. «калакутів» — людей, що змінили свою віру, — з православних перейшли в римо-католицький обряд. Про таких в одному з політичних звітів ОУН за 1946 р. згадувалося: «Чомусь в тому терені прийнято так, що як хто змінить свою віру, відразу уважають його і він сам так себе числить, що змінив рівнож свою національність. Вони вдають з себе гарячих патріотів (у тому випадку польських) ще більше, як правдиві поляки. До українського населення вони зокрема відносяться ворожо, намагаються намовити інших, щоби змінили свою віру, перед загалом говорять по польськи, натомість в себе в хаті по українськи, тому що польська мова справляє для них трудність... Дітей своїх вчать зразу з малої дитини говорити по польськи... Нема ні одного українського села, де би не було «перекинчиків». До УПА найгірше відносяться переселенці з-за Буга, хоча й в дійсності трудно знайти поляка, котрий щиро відносився до нас. Натомість до АК польський загал відноситься щиро»¹¹.

Бойову і агітаційно-пропагандистську діяльність УПА підтримало українсько-білоруське населення Берестейщини і Пинщини. Пробудженню їх національної свідомості сприяла діяльність українських шкіл і культурно-освітніх товариств, українського

театру (Брест), які були створені на початку радянсько-німецької війни. Тоді ж Українська автокефальна православна церква висвятила єпископа у Бересті й архієпископа у Пинську. В липні 1941 р. було навіть укладено військовий союз Поліської Січі з Білоруською Самообороною. На початку 1944 р. до рівненської Воєнної округи «Заграва» входили надрайони «Болото» (Пинський район), «Гало» (Столинський і Давидгородський райони). У північноволинській Воєнній округі «Гроно» знаходився Берестейський надрайон. Як свідчать документи і студії сучасних науковців, УПА завжди з повагою ставилася до білорусів, їх державно-політичних планів¹².

Націоналістична опозиція викликала інколи повагу навіть в опонентів — представників радянських органів, червоноармійців (спостерігався інколи й зворотній процес). Один із командирів відділу УПА «Вовки» так згадував вересневі події 1944 р. на Холмщині: «Дезертирів з ЧА (Червоної Армії — Авт.) чим раз більше. Знов задержуємо трьох. Це теж волиняки. Їх силоміць забрали до армії й щойно з фронту вдалося втекти. Оповідують, що таких як вони буде переходити багато більше. Хто зна чи це не спричинить заломлення фронту. Пополудні в цю частину села (Теребінь — Авт.), де ми квартируємо, приходить двох червоноармійців. К-р Карпо дає наказ їх не чіпати. Такий наказ маємо з вищого проводу. Вбивати можемо лише енкаведистів і партійців, а звичайних червоноармійців тільки тоді, коли він кинеється на нас»¹³.

Хотілося би також наголосити, що задовго до трагедії поляків на Волині 1943 р. польські боївки започаткували масове нищення українців Холмщини і Підляшшя. На думку Ю.Макара, це були справжні акти етноциду, що характеризувалися плановим палінням сіл і поголовним вирізанням тамтешніх українців¹⁴. Лише в Грубешівському повіті в травні 1943 — травні 1944 рр. зруйновано 52 села, в яких вбито майже 4 тис. українців¹⁵.

У цей драматичний час провідники ОУН, УПА та АК зробили декілька спроб щодо порозуміння, координації військово-політичних зусиль анти тоталітарних сил. Зокрема, в збірці документів ОУН у Нью-Йорку виявлено чернетку машинопису початку 1946 р. «Думки в справі урегулювання польсько-українських відносин та в справі організації спільного визвольного фронту», в якій підкреслено: «Польсько-українська ворожнеча й боротьба є шкідливі інтересам обох наших народів, а корисні тільки для наших ворогів-окупантів перед тим німецько-гітлерівських, а тепер — московсько-большевицьких імперіалістів. У теперішньому положенні під

спільно московсько-більшовицькою окупацією, найглибший інтерес визвольної політики наших обох народів вимагає від нас спільного визвольного фронту проти спільного ворога — окупанта». У ухвальній частині документа стверджено необхідність створення у Східній Європі «системи правдивого західноєвропейського демократичного ладу, опертого на засаді самовизначення народів і волі людських спільнот і одиниць». Висловлювалася також надія, що «спірне питання польсько-української границі буде вирішене у майбутньому між урядами польської та української держави дорогою приязного порозуміння»¹⁶.

Власне з метою «вирішення» українського питання на пограниччі Польщі розпочато етнічну санацію цих теренів. Юридичною підставою до цього стала Угода від 9 вересня 1944 р. між Польським комітетом національного визволення та урядами УРСР, БРСР і Литовської РСР. Масові депортації українців Надсяння, Лемківщини, Холмщини і Підляшшя 1944–1951 рр. здійснені за згоди союзників антигітлерівської коаліції, координації зусиль СРСР і прорадянських режимів Польщі й Чехословаччини¹⁷. Наприкінці Другої світової війни, за тогочасної геополітичної ситуації у Східній Європі, їх уникнути було неможливо. Загалом депортацію українців із цього терену можна умовно поділити на три етапи. Перший — від жовтня 1944 р. до липня 1945 р. в УРСР, який більшість польських і частково українських авторів охарактеризували як відносно добровільний. Другий — від вересня 1945 р. до листопада 1946 р., коли переселення в УРСР здійснювалося за участю війська та інших репресивно-силових структур Польщі. Третій — від квітня до жовтня 1947 р., коли в ході операції «Вісла» польська влада брутально депортувала холмщаків на північно-західні землі Польщі, звідки виселено німців. Зауважимо, що на території Надсяння і Лемківщини другий етап в основному завершився у липні 1946 р., а третій — у липні 1947 р. Жертвами переселенсько-депортаційних акцій 1944–1947 рр. стало більшість українців Надсяння, Лемківщини, Холмщини та Підляшшя.

Аналіз спогадів і звітів органів влади дає підстави стверджувати, що лише для соціально незахищених (недавніх сим патиків КПЗУ) і громадян лівих поглядів (малоземельних і безземельних; тих, хто втратив житло і худобу та ін.) переселення наприкінці 1944 — першій половині 1945 рр. носило відносно добровільний характер. Вказана категорія людей повірила агітаційно-пропагандистським заходам польської цивільної і військової адміністрації,

у складі яких служило чимало функціонерів НКВС і місцевих комуністів, почасти українців і білорусів. До термінового виїзду спонукали регулярні рейди-грабунки новоствореної польської міліції, а також мобілізація до Армії Людової чоловіків 1921–1924 рр. народження, яку населення Холмщини бойкотувало. Немоżliво було жити й у селах, які знищувало польське підпілля у першій половині 1944 р. На цьому етапі підпілля ОУН і УПА (особливо в північних повітах) не протидіяло переселенським акціям, зважаючи на жалюгідний побут, прорадянські політичні симпатії частини цих людей, а також насиченість району польськими і радянськими регулярними частинами, підрозділами НКВС. Щоправда, цей етап «евакуації» з боку влади проходив загалом неорганізовано: не вистачало вагонів, які, до того ж, приходили нерегулярно, що робило неконтрольованим процес транспортування людей. Радянофільські настрої підживлював план керівництва УРСР, який полягав у тому, щоб провести новий кордон, що захопив би регіон довкола Холма. М. Хрущов намагався переконати Й. Сталіна до створення Хомської обл. УРСР, посилаючись на той факт, що більшість населення регіону становили українці, який постійно переслідували поляки. Як тільки у липні 1944 р. Червона армія ввійшла в прикордонну зону, було організовано своєрідні «плебісцити», написання листів місцевих українців до Києва і Москви щодо приєднання Холмщини до УРСР¹⁸. Оскільки вказаний план у Кремлі не схвалили, це спричинило протести частини українців цього регіону.

Українське підпілля намагалося протидіяти депортаціям співвітчизників. В одному з інформаційних теренів за лінією Керзона за листопад 1945 р. стверджено: «Студений вітер, перший сніг покрив землю, довкруги в лісах реве худоба, плачуть маленькі діти, а над ними свищуть кулі й розриваються стрілька гранатометів. Це відбувається у нас «дальше», без перерви «добровільне» виселення. Це батько Сталін і з його ласки «уряд» української радянської держави опікується так своїми «єдинокровними братами», гонять, стріляють, виганяють, грабують, б'ють, ломлять руки й пальці, б'ють маленьких дітей, щоб підписували заяви — «добровільного виїзду» до своєї батьківщини — проклятої, злісної радянської мачухи — опиріці... Ціла Перемищина перемінилася в правдивий фронт і одне велике пожарище... одному селі на Підляшші, як подано в тереновому звіті, селяни поклялися на шосі перед автами і заявами щоб їх постріляли, а таки не поїдуть»¹⁹.

Після закінчення Другої світової війни переселення українців повністю набуло ознак насильницького, оскільки польська влада залучила до цього процесу військо. У березні 1946 р. до Грубешівського, Томашівського і Влодавського повітів скеровано репресивно-каральні структури, які в середині липня в основному закінчили переселенську акцію. До кінця року проведено ще декілька спроб виселити втікачів-холмцаків із СРСР, насамперед південно-українського регіону. Як відомо, українців Холмщини, крім Волинської і Ровенської областей розселяли на сході і півдні України — переважно Запорізькій, Дніпропетровській, Херсонській, Одеській, Миколаївській областях, де не вистачало робочої сили, а також було вільне житло, яке залишилося після депортацій у 30–40-і рр. тисяч родин з німецьких, грецьких, кримсько-татарських, болгарських, польських і єврейських поселень²⁰. Окремі переселенці, що мали російське або наддніпрянське коріння, прагнули виїхати подаль від прикордоння — на схід України або до Росії. Найбільше родин на півдні прийняла Запорізька область, яка асоціювалася для багатьох зі славними козацькими традиціями. Однак на новому місці переселенців загнали у відроджені колгоспи, усупільнено більшість їх коней, корів, підвод, соломорізок, плугів, борон. Однак основна маса переселенців так і не могла соціально адаптуватись у радянсько-комуністичну дійсність. Цьому сприяло ігнорування владою релігійних відправ, степовий клімат, постійний брак води і фуражу. Окремі керівники колгоспів стимулювали самовільний виїзд «евакуйованих» якщо не на Холмщину і Надсяння, то в західні області, поближче до рідних теренів, де ще не відчувалися наслідки голоду 1946–1947 рр.²¹. Як відомо, у західних областях колективізацію проведено лише у 1948–1949 рр. До цього часу в західному районі УРСР репресовано і депортовано тисячі селян, симпатиків УПА, які брали участь у збройній антикомуністичній боротьбі. У 1946–1948 рр. посилювалися позаекономічні методи наступу на депортованих одноосібників — залякування, шантаж і нове виселення у табори і спеціальні поселення Сибіру. Водночас республіканські місцеві партійно-радянські органи Волинської і Ровенської обл. підігрівали ворожнечу між українцями-переселенцями з Холмщини і Пряшівщини (Чехословаччини) з однієї, і між переселенцями в цілому і корінним населенням з іншої. 9 тис. переселенців з Пряшівщини загрузли у побутові проблеми і тому були політично неактивними²².

Частину українського населення Підляшшя влада помилково (а в деяких випадках свідомо) зарахувала до білоруської національності, а тому переселила їх в 1945–1946 рр. до Білоруської РСР, з якою була заключена аналогічна з Українською РСР угода про евакуацію. До соціально неактивної білоруської меншини на «понімеччиних землях» польське керівництво поставилося толерантніше й переселило їх незначну частину²³.

Нова польська влада намагалася теж якнайшвидше асимілювати депортованих — розпорошувала українські сім'ї, щоб вони не створювали компактних національних груп і їхня кількість не перевищувала 10% жителів сіл; українців також заборонено розселити у зоні 50 км від сухопутного і 30 км від морського кордонів. Чи не найскладнішою проблемою, з якою зіткнулися переселенці після прибуття на нове місце проживання, стала відсутність належних умов для облаштування господарств. Зокрема, в Ольштинському воєводстві, куди переселено більшість українців — не вистачало вільних незнищених житлових і господарських будівель, які залишили німці (кожне третє господарство вимагало капітального ремонту). Надані владою кредити не відповідали масштабам і темпам відбудови. Ситуацію дестабілізували й агенти, яких серед переселенців вербували польські спецслужби для підривної діяльності в українському середовищі. Все це сприяло тому, що відразу розпочався процес самовільного повернення холмщаків на свої землі, який частково легалізовано лише в 1956–1957 рр.²⁴.

Зрозуміло, що у час brutальних депортацій неоднозначним було й сприйняття українцями самої Батьківщини. Як свідчать численні спогади надсянців, лемків і холмщаків, лише їх незначна частина говорила про тогочасну Україну, радянську дійсність без іронії. Власне про радянську Україну говорили, як про: так званий «рай», «родіну», «чужину», «совети», «советську сторону», СРСР, УРСР, де править «більшовицька орда», «московські знайди», «червона мітла», «москалі». Втім, значно тепліше, з ностальгією згадували Україну жертви акції «Вісла» 1947 р., які були депортовані на північ Польщі. Тому справді щиросердечною і об'єктивною є думка уродженки Ярослава (1929 р. н.) Дарії Наєнко-Вергун про те, що «Україна для одних стала матір'ю, для інших — мачухою»²⁵.

Наслідки brutально проведених депортацій 1944–1946 рр. і особливо операції «Вісла» 1947 р. створили не лише етнокультурні проблеми для депортованих українців, але політичні, духовні,

господарські наслідки для польського соціуму, яке втратило багате поліетнічне середовище, фахівців-господарників, об'єкти сакрального мистецтва польсько-українсько-білоруського пограниччя. Холмщина практично була полонізована. Волинь втратила більшість поляків і всіх чехів.

Вказана студія ще раз підтвердила, що українська національна свідомість, український визвольний чин у час міжетнічного протистояння був логічним протиставленням спробам міжвоєнної і «народної» Польщі поглинути західноукраїнські землі, заперечити окремішність української нації. Водночас, українська національно-соборна свідомість формувалися у ході конфронтації із загальноросійською (радянською) свідомістю, з уявленням, що українці є частиною російського (радянського) народу. Правдою історії є і те, що українці й тоді і раніше не робили спроб завоювати польські землі, а всі польсько-українські конфлікти, зокрема й у новітню добу, відбувалися на українській території, а не на теренах етнічної Польщі. Нині науковці та політики повинні робити все, щоб негативні стереотипи, які утвердились у масовій свідомості обох народів, якнайшвидше зруйнувати.

¹ Див.: Майборода О. Проблема методу в етнополітичному прогнозуванні / О. Майборода // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України: Збірник наукових праць. — К., 2007. — Вип. 34. — С. 7–13.

² Див.: Зашкільняк Л. Невідома війна: українсько-польські стосунки на Волині та у Східній Галичині в 1939–1944 роках / Л.Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 2008. — Вип. 16. — С. 486–491; його ж. Українсько-польські стосунки в ХХ столітті: історіографічні аспекти / Л.Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 2005. — Вип. 13. — С. 3–22.

³ Напівправа, брехня чи провокація // День. — 2010. — 23–24 квітня.

⁴ Там само.

⁵ Partacz Cz. Kwestia Ukrainka w polityce Polskiego rządu na uchodźstwie i jego ekspozytur w kraju (1939–1945) / Cz. Partacz. — Koszalin, 2001. — S. 289–397.

⁶ Україна: політична історія. ХХ — початок ХХІ ст. / Редкол.: В. Смолий, Ю. Левенець (співголови) та ін. — Київ, 2007. — С. 586–594; 616–646; 665–689; 832–835; 843–848; Литвин В. Україна в Другій світовій війні (1939–1945). — Київ, 2004. — С. 7–24, 366–374.

⁷ Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918–1989) / [pod red. R. Drozda]. — Słupsk; Warszawa, 2000. — Т.1. — С. 224.

⁸ Макар Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ століття: історико-політична проблематика / Ю.Макар. — Львів, 2003. — С. 18–23; його ж. Мартиролог Української православної церкви Холмщини і Підляшшя / Ю.Макар // Українознавство. Календар — щорічник 2003. — К., 2002. — С. 157–158; Винниченко І. Українці Берестейщини, Підляшшя і Холмщини в першій половині ХХ століття. Хроніка подій / І.Винниченко. — К., 1997. — С. 29; / Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи) / Є.Пастернак. — Вінніпег; Торонто, 1989. — С. 124, 158, 184.

⁹ Літопис Української Повстанської Армії. Т. 39. Тактичний відтинок УПА 28-й «Данилів»: Холмщина і Підляшшя (Документи і матеріали) / [ред. П.Потічний, упор. П.Потічний, С.Шпак, Є.Штендера]. — Торонто; Львів, 2003. — С. 7–12.

¹⁰ Літопис Української Повстанської Армії. Т. 39. — С. 12–13, 944–945.

¹¹ Там само. — С. 609–610.

¹² Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В.Косик. — Львів; Нью-Йорк; Париж, 1993. — С. 277; Літопис УПА. Волинь і Полісся. УПА та запілля 1943–1944. — Док. і мат. — Київ; Торонто, 1999. — Т. 2. — С. 588–589; Валахович І. Підпілля ОУН на території Білорусі / І.Валахович // Військово-історичний альманах, 2002. — К., 2002. — С. 58–61; Кукурудза А. Упівські загони на Берестейщині та Пинщині / А.Кукурудза // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / [упор. і відп. ред. Ю.Сливка]. — Львів, 2004. — С. 121–125.

¹³ Літопис Української Повстанської Армії. Т. 39. Тактичний відтинок УПА 28-й «Данилів»: Холмщина і Підляшшя (Документи і матеріали) / [ред. П.Потічний, упор. П.Потічний, С.Шпак, Є.Штендера]. — Торонто; Львів, 2003. — С. 66.

¹⁴ Макар Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ століття / Ю.Макар. — Львів, 2003. — С. 50.

¹⁵ Надбужанщина, Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Камінецьчина, Холмщина і Підляшшя. Історико-мемуарний збірник. — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1989. — Т. 2. — С. 655–656.

¹⁶ Сергійчук В. Український здвиг: Закерзоння. 1939–1947 / В.Сергійчук. — С. 560–562.

¹⁷ Цепенда І. Українсько-польські відносини 40–50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз / І. Цепенда. — Київ, 2009. — С. 58–203; Зашкільняк Л. Політика польської влади щодо українців у 1944–1947 рр. / Л. Зашкільняк // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. — Вип. 2: Депортації 1944–1951. — Львів, 2007. — С. 165–171.

¹⁸ Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України / В.Сергійчук. — Тернопіль, 1996. — С. 145–151.

¹⁹ Сергійчук В. Український здвиг: Закерзоння. 1939–1947 / В.Сергійчук. — Київ, 2004. — С. 501–502.

²⁰ Див.: Магочій П. Історія України / П.Магочій. — Київ, 2007. — С. 490–498.

²¹ Пронь Т. Переселення українського населення з Польщі на південь України в 1944–1946 рр. (на матеріалах Миколаївської та Херсонської областей) / Т. Пронь // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. / [відп. ред. В.Даниленко]. — Київ, 2005. — Вип. 9. — С. 269–282; Сінкевич С., Покачалова А. Становище переселенців із Польщі на теренах Херсонської області УРСР в 1944–1946 роках (за архівними матеріалами) // Південний архів. Історичні науки. — Херсон, 2002. — Вип. 9. — С. 74–75; Кіцак В. Депортовані з Польщі українці: результати першого етапу входження в соціум та економічного пристосування / В.Кіцак // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Вип. 2. Депортації 1944–1951. — Львів, 2007. — С. 90–103; Гонтар Т. Роль місцевих органів влади в організації депортації українців з Польщі до УРСР у 1944–1946 рр. / Т. Гонтар // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Вип. 2. Депортації 1944–1951. — Львів, 2007. — С. 81–89; Данилиха Н. Проблема забезпечення житловими і господарськими приміщеннями українців із Польщі в УРСР у 1944–1950-х рр. (На матеріалах західних областей України) / Н.Данилиха // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Вип. 2. Депортації 1944–1951. — Львів, 2007. — С. 104–125.

²² Сорока Ю. Переселення українців з Чехословаччини в західні області УРСР у повоєнні роки / Ю.Сорока // Історія України: маловідомі імена, події, факти. Вип. 14. — Київ, 2001. — С. 142–149.

²³ Pisuliński J. Przesiedlenie Ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944–1947 / J.Pisuliński/ — Rzeszów: Wyd. Uniwer. Rzeszowskiego, 2009. — S. 537–540.

²⁴ Drozd R. Postępowanie polskich władz komunistycznych wobec Ukraińców w latach 1944–1956 / R.Drozd // Władze komunistyczne wobec Ziemi Odzyskanych po II wojnie światowej / [pod red. S. Lacha]. — Słupsk, 1997. — Słupsk. — S. 229–240; Drozd R. Ukraińcy na Pomorzu Zachodnim w latach 1947–1952 / R.Drozd // Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji «Wisła» 1947 roku / [pod red. W.Mokrego]. — Kraków, 1997. — S. 49–58; Drozd R. Ukraińcy w Polsce 1944–1947 — losy, postawy, nastroje / R.Drozd // Akcja «Wisła» / [pod red. J.Pisulińskiego]. — Warszawa: IPN, 2003. — S. 64–81.

²⁵ Депортації. Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. Т. 3 / [упор. Ю.Сливка, М.Литвин, О.Луцький та ін. — Львів, 2002. — С. 115.